

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.1 (477)«19/20»

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Д. І. БАГАЛІЙ versus / de О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ: «ПОЛЕ ДИСКУСІЙ» В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ КЛАСИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ

Проаналізовано спеціальні наукові праці відомого українського історика Д. І. Багалія, присвячені огляду наукової діяльності й критиці творчого доробку О. М. Лазаревського. З'ясовуються спільне та відмінне у концептуальних підходах обох учених, встановлюються загальні риси, притаманні їхнім працям, виокремлено коло проблем, навколо яких тривали найбільш жваві наукові дискусії в українській історіографії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., тобто за часів домінування в ній позитивістської методологічної парадигми.

Ключові слова: українська історіографія, Д. І. Багалій, О. М. Лазаревський, наукова критика, наукова дискусія, історіографічна традиція, позитивістська методологічна парадигма.

Voronov V. I. D. I. Bagaliy versus / de A. M. Lazarevskiy: «поле дискуссий» в украинской историографии периода классического позитивизма.

Анализируются специальные научные труды известного украинского историка Д. И. Багалей, посвященные обзору научной деятельности и критике творческого наследия А. М. Лазаревского. Устанавливаются общие и отличительные черты, характерные для их работ, очерчивается круг проблем, вокруг которых происходили наиболее оживленные научные дискуссии в украинской историографии в течении ХІХ – начала ХХ вв., то есть во время доминирования в ней позитивистской методологической парадигмы.

Ключевые слова: украинская историография, Д. И. Багалей, А. М. Лазаревский, научная критика, научная дискуссия, историографическая традиция, позитивистская методологическая парадигма.

Voronov V. I. D. I. Bagaliy versus / de O. M. Lazarevs'ky: «discussion field» in Ukrainian historiography of classical positivism age.

Famous Ukrainian historian D. I. Bagaliy's special scientific works dedicated to review and critique of O. M. Lazarevs'ky's scientific heritage are analyzed. Some common and different features in conceptual approaches of both scientists are clarified; general features immanent for their works are determined; range of questions for the most active debates in Ukrainian historiography during the second half of the ХІХ – the beginning of the ХХ centuries are extracted.

During the age of positivist's methodological paradigm dominating in Ukrainian historical science both scientists used common conceptual approaches, similar methods and technologies of research stuff processing. Both of them used to strive for the highest possible full and comprehensive demonstration of historical sources informational possibilities. If any discussions existed, they were concentrated only on micro level, concerning some little nuances and individual aspects of the survey. The common features for D. I. Bagaliy's and O. M. Lazarevs'ky's works

till the beginning of the XX century were tendency to descriptive writing and saturation of source's material, and – partly – lack of general conclusions based on the survey.

Keywords: Ukrainian historiography, D. I. Bagaliy, O. M. Lazarevsky, scientific critique, scientific discussion, historiographical tradition, positivist's methodological paradigm.

Відомих українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. О. М. Лазаревського (1834–1902) та його дещо молодшого колегу й сучасника Д. І. Багалія (1857–1932) в їх суто науковій діяльності пов'язують багато спільних аспектів і моментів. Це, зокрема, й доволі помітний прискіпливий інтерес обох учених до соціальних і економічних питань української історії XVII–XVIII ст., і досить плідна й наполеглива археографічна практика з публікацією поодиноких архівних джерел та їх комплексів із зазначеної теми, і наявність у їхніх доробках спеціальних джерелознавчих та історіографічних студій, і постійна й жвава їх участь протягом усього творчого життя у наукових дискусіях довкола проблем вітчизняної історичної науки, які порушувалися та частково вирішувалися на сторінках праць інших сучасних їм істориків, а конкретно реалізовувались обома вченими у вигляді критичних оглядів та рецензій на дослідження, які публікувались у тодішніх фахових періодичних виданнях історичної науки. Доволі близькими були методологічні підходи й методи, на які ці історики спирались під час вивчення різних проблем історії України. Обидва історики реалізувались переважно в рамках позитивістської методологічної парадигми історії, тяжіли до народницької історіографічної традиції (у випадку з Д. І. Багалієм на перших етапах його наукової діяльності), а також відрізнялись повсякчасною й неухильною увагою до джерелознавчої складової історичної науки.

Цілком можна погодитись із сучасним українським істориком В. В. Кравченком, що Д. І. Багалія слід віднести до критично-джерелознавчого напрямку в українській історіографії, представники якого вважали її предметом, перш за все, «критичне вивчення джерел та наукової літератури», і в цьому сенсі він «стояв дещо осторонь від новітніх напрямів тогочасної історіографії, які передбачали вивчення в першу чергу історичних концепцій» [13, с. 6]. Більше того, на мій погляд, саме репрезентантом цього напрямку можна вважати й О. М. Лазаревського, хоча між цими двома істориками існувала більш ніж двадцятирічна різниця в часі (принаймні, зважаючи на роки появи їхніх перших самостійних наукових праць), тобто фактично насправді між ними може бути розміщене ціле покоління науковців-істориків.

Водночас слід констатувати, що, з іншого боку, О. М. Лазаревський та Д. І. Багалій являють собою два абсолютно відмінні образи або типи істориків за способом власної нобілітації та формами наукової діяльності. У випадку з першим з них – це професійний (за отриманою освітою) історик, але практично зовсім не пов'язаний з академічними установами історичної науки і майже не задіяний у провідних наукових інституціях (за винятком хіба що Історичного товариства Нестора-літописця та редакції журналу «Киевская старина»). Щодо другого – повна протилежність першому – типовий «кабінетний» учений, професор вищої школи, представник низки відомих наукових осередків (Київського, згодом Харківського університетів, Історико-філологічного товариства, а в останній період наукової діяльності – різних ранніх радянських наукових та археографічно-видавничих центрів), які мали власні традиції й керувалися чіткими принципами в науковій діяльності.

Однак, напевно, саме доволі помітна близькість у стилі й загальній тематичній спрямованості наукової діяльності зумовили доволі жваву реакцію молодшого історика на творчий доробок старшого колеги, яка відобразилась у публікації Д. І. Багалієм цілої низки спеціальних праць, що прямо стосуються оцінки наукової продукції й головних творчих досягнень О. М. Лазаревського, серед яких можуть бути названі декілька рецензій та наукових критичних оглядів, некролог у періодичному виданні, окремі спеціальні джерелознавчо-історіографічні праці, де приділена увага внеску О. М. Лазаревського в українську історичну науку. На мій погляд, вони потребують окремої уваги й спеціального наукового аналізу. Підґрунтям для цього зокрема слугує й здійснюване останнім часом перевидання вибраних праць Д. І. Багалія і, зокрема, перші його два томи [5; 6]

Першими за часом появи спеціальними рецепціями Д. І. Багалія на доробок старшого колеги стали невеликі за обсягом критичні зауваження на публікацію «Обозрения Румянцевской описи», уміщені на сторінках «Киевской старины» (книга 2 за 1883 р. та книга 5 за 1885 р.). У них автор доволі високо оцінив важливість цього комплексного джерела для вітчизняних істориків, наголосивши, що він вважає «дуже корисною спробу панів Лазаревського та Константиновича дати стислий, але систематичний огляд Румянцевського опису – щось на кшталт географічного покажчика до нього з додаванням деяких документів» (тут і далі переклад з рос. мій. – В. В.) [3, с. 152].

Цікаво, що напевно найважливіша наукова праця О. М. Лазаревського три томне «Описание старой Малороссии» саме в особі Д. І. Багалія отримала свого першого ретельного, доволі прискіпливого критика й рецензента. Останній спочатку на сторінках «Журнала министерства народного просвещения» в 1888 р. умістив доволі змістовну рецензію на перший том праці колеги [4], а потім на прохання Імперської Академії наук підготував і опублікував під назвою «Новый историк Малороссии» звіт про 32 присудження нагород графа Уварова в 1891 р. (125 с. тексту і 9 документів у додатку) [2], на підставі якого О. М. Лазаревського згодом відзначили другою премією. У них, зокрема, рецензент високо оцінив попередні наукові праці О. М. Лазаревського, висловив цілковиту упевненість у тому, що саме останній «більше за всіх інших спроможний подати історико-географічний опис Лівобережної України». І хоча, згідно з Д. І. Багалієм, на той час друкованих джерел з теми було дуже мало, Лазаревський доклав чимало зусиль до розширення бази дослідження, залучивши широкі кола нових архівних матеріалів, що дозволило йому створити серйозну синтетичну працю [4, с. 359–361].

У цілому, за Д. І. Багалієм, ця праця О. М. Лазаревського являє собою «історико-географічний опис більшої частини Стародубського полку, а саме 6-и його сотень (з 9-и)» [4, с. 362]. У той самий час, на його думку, «праця автора полягала тут не тільки у знайденні джерел (як друкованих, так і рукописних), але й у їх групуванні, зведенні, систематизації», хоч вона не зовсім є дослідженням, оскільки «автор у більшості випадків ухиляється від висновків; це – початкове зведення матеріалу, але він підібраний, згрупований так мистецьки, що у читача самі по собі складаються окремі узагальнення». Тим більше, що «автор подає нам інколи окремі екскурси, які мають і зовнішні, і внутрішні ознаки дослідження... До того ж у книзі розсіяно багато окремих зауважень критичного характеру... Можна тільки побажати, щоб п. Лазаревський старався приєднати до опису, де це можливо, і елемент дослідження, це він робить і зараз, але лише незначною мірою... у всякому разі книга п. Лазаревського має бути оцінена головним чином із точки

зору новизни і важливості матеріалу, який вона уводить до наукового обігу» [2, с. 121, 122].

Серед недоліків публікації рецензент помітив: по-перше, не зовсім повне висвітлення історії заселення території Стародубського полку і відсутність у ній інформації про участь монастирів у цих процесах (при цьому Д. І. Багалій подав відомості про такі джерела, які, на його думку, можна було б додатково використати автору) [4, с. 362]; по-друге, він не погодився з поданими в «Описании Старой Малороссии» датами отримання права на магдебургію містами Стародуб та Новгород-Сіверський [Там само, с. 366]; по-третє, описи сотенних містечок у О. М. Лазаревського, згідно з ним, надто стислі (за винятком опису м. Почеп) [Там само, с. 366]; по-четверте, рецензент наголосив, що невинуватеними є виключно негативні характеристики соціально-економічної діяльності полкової старшини і сотників; нарешті, по-п'яте, за його переконанням, інколи час заснування окремих населених пунктів автором указується недостатньо обґрунтовано [Там само, с. 367]. Однак загалом рецензент констатував, що «...тема твору настільки широка, що не могла бути вичерпана у всій своїй повноті автором», якому можна закинути у «провину лише те, що він не звернув належної уваги на деякі питання, які мають пряме відношення до його теми (зокрема питання про форми землеволодіння), і недостатньо зупиняється на деяких інших питаннях...» [2, с. 123, 124].

«Значних помилок» у викладі О. М. Лазаревського рецензент все ж не знайшов, а натомість констатував, що в книзі читач знайде «багато матеріалів для характеристики колонізації, землеволодіння, управління краю і частково станових відносин; матеріал згруповано за схемою, пов'язаною з адміністративним поділом старої Малоросії». Згідно з Д. І. Багалієм, цей твір є «історико-статистичним описом Гетьманщини; автор загалом досяг власної мети...» [4, с. 368]. Тож у цілому, рецензент констатував, що перший том книги О. М. Лазаревського цілком заслуговує на відзначення його «малою Уварівською премією» [2, с. 125].

Наступною працею Д. І. Багалія, яка стосувалась аналізу наукового доробку О. М. Лазаревського, став некролог, опублікований на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения» [1]. Звичайно, слід враховувати, що такий жанр загалом передбачає дещо панегіричний і навіть патетичний стиль подання матеріалу щодо життя та наукової діяльності померлих учених (про покійних або добре, або зовсім ніяк!). Але, тим не менше, слід наголосити, що саме в некрологах з'явилися перші синтетичні оцінки й узагальнення головних складових наукового доробку істориків минулого, були підведені перші попередні, але вже узагальнені підсумки їх творчого шляху. Тому підкреслю, що в згаданому вище некролозі Д. І. Багалієм, відповідно до існуючих вже тоді традицій, було стисло викладено біографію О. М. Лазаревського та визначено головні складові його внеску до вітчизняної історіографії. Особливі його заслуги, на думку автора некролога, полягають у введенні до наукового обігу значної кількості архівних джерел з історії України-Гетьманщини, публікації багатьох з них (описово-статистичних, актових, літописних, джерел особистого походження тощо).

Торкаючись самостійних наукових праць О. М. Лазаревського, Д. І. Багалій виокремив декілька основних напрямів його досліджень: по-перше, це історико-біографічні дослідження та праці, які стосуються генеалогії українських козацько-старшинських і дворянських родин; по-друге, це дослідження з історії заселення й землеволодіння в Лівобережній Україні; по-третє, це окремі статті та

замітки з історії життя та побуту українців, історії «південноруської» літератури та мистецтва; по-четверте, це значна кількість рецензій на книги з історії регіону; і, нарешті, по-п'яте, це найбільш значні праці ученого, і в першу чергу тритомне «Описание старой Малороссии».

Всі три книги останнього, згідно з Д. І. Багалієм, укладені «за однаковим планом», виконання якого «вимагало значного архівного матеріалу, виняткової ерудиції в друкованих пам'ятках і літературі, надзвичайної ретельності, працелюбства і любові до справи». Таким чином, згідно з автором некролога, книги О. М. Лазаревського є «фундаментом для майбутньої внутрішньої історії лівобережної Малоросії» [1, с. 26]. Далі Д. І. Багалій процитував власну рецензію на перший том «ОСМ» та подібну рецензію на другий том видання В. О. Мякотіна. А насамкінець він стисло проаналізував співпрацю О. М. Лазаревського з редакцією «Киевской старины» та Історичним товариством Нестора-літописця, наголосивши, що саме пристрасна його любов до «рідної Малоросії» була головним імпульсом і в його службовій, і в науковій діяльності [Там само, с. 30].

Аналізу доробку О. М. Лазаревського Д. І. Багалій спеціально торкнувся і в ряді праць, написаних протягом 1920-х рр. Це «Нарис української історіографії. Джерелознавство. Літописи» (1925) [8], історіографічний вступ до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928) [7] та «Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної» (1933 р., посмертне видання, упорядковане й опубліковане за редакцією та з передмовою О. Оглоблина) [9]. Зокрема в першій частині «Нарису української історіографії» Д. І. Багалій дав оцінку внеску свого старшого колеги у вивчення літопису Г. Грабянки («Действия презельной брани Богдана Хмельницкого»), а в другій частині названої вище праці вказав на роль О. М. Лазаревського у введенні до наукового обігу одного з рукописних списків Київського літопису (1241–1621) [7, с. 193; 8, с. 144, 145].

Цікаво, що в одному місці третьої праці Д. І. Багалій подав певне власне переосмислення ролі й значення наукових праць О. М. Лазаревського для української історіографії, зокрема того його бачення, яке раніше відбилось у розгорнутій рецензії на I том «Описания старой Малороссии», про що більш детально йшлося вище: «Другорядне місце займає праця, присвячена всебічному розглядові й критичній оцінці «Історії Стародубівського полку» О. М. Лазаревського. Туди, крім критики з методологічного боку й по суті, я дав багато своїх додатків і нових уривків з архівних матеріалів, що я їх знайшов...» [9, с. 540]. Пригадаймо, що на 1902 р., на момент написання некролога, присвяченого пам'яті О. М. Лазаревського, Д. І. Багалій відводив більш вагоме місце як зазначеній рецензії, так і іншим критичним оглядам доробку свого старшого колеги.

Знаменно й те, що при підведенні своєрідних підсумків розвитку української історіографії до 1917 р. Д. І. Багалій спробував чітко вмістити здобутки О. М. Лазаревського у її загальний контекст, фактично порівнявши їх з надбаннями інших найбільш відомих українських істориків: «Його [М. С. Грушевського. – В. В.] «Історія України» є перша наукова історія українського народу. Спроби історії Малоросії Бантиш-Каменського й Маркевича були несвоєчасні. Максимович зібрав цеглини для історії України, Антонович, як і його школа, обробляли її окремі сторінки, особливо по Правобічній Україні, Лазаревський дав історичний опис (але не систематичну історію) частини території Лівобічної України [курсив мій – В. В.], складено обласні монографії про історію України, але за систематичну наукову історію ніхто (крім О. Я. Єфименко) не брався, хоч для неї вже підготовлено

й великий матеріал, і існувала вже велика спеціальна література. М. С. Грушевський підсумував усю наукову літературу з історії України як у її джерелах, так і в численних розвідках, поповнивши джерела власними надбаннями, критично поставившись до чужих розвідок і даючи постійно дуже широкі й ґрунтовно поставлені критико-бібліографічні огляди та окремі екскурси з найважливіших і спірних питань...» [7, с. 293, 294].

Без сумніву найбільш ґрунтовна й змістовна оцінка наукової діяльності й доробку О. М. Лазаревського була подана Д. І. Багалієм у «Нарисах української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної», які разом з передмовою О. Оглоблина та коментарями налічують майже 300 сторінок. При цьому розділ Х нарисів присвячений власне О. М. Лазаревському і сягає 33 сторінок тексту. Цей розділ структурно поділяється на чотири параграфи: «Джерела життя і діяльності О. М. Лазаревського», «Впливи оточення», «Обсяг наукової діяльності О. М. Лазаревського» та «Критичний огляд праць О. М.».

Віддаючи данину класовому підходу, який тоді впроваджувався в т. зв. марксистській науці, Д. І. Багалій на самому початку розділу заангажував О. М. Лазаревському «видатне місце серед дворянсько-буржуазних українських істориків доби промислового капіталізму», причому, згідно з ним, останній увесь свій життєвий шлях пройшов «у лавах всемогутньої російської бюрократії, займаючи різні посади, що не мали нічого спільного з тими науковими працями з історії України, що лише одні дали йому право на пам'ять у суспільстві, висунувши його на одне з перших місць серед буржуазних істориків України» [9, с. 448].

Автор підкреслив, що сам історик «залишив за життя недостатнє число відомостей про себе і свою діяльність» [Там само, с. 449], однак у той самий час він звернув увагу на опубліковані в 1927 р. матеріали з родинного архіву Лазаревських, ряд автобіографічних та мемуарних праць відомого історика, творів, написаних членами його сім'ї, масив сімейних епістолярій тощо. Далі він зупинився на останніх на той час історіографічних працях, які стосувались О. М. Лазаревського, і, перш за все, на статті-огляді М. С. Грушевського на сторінках щорічника «Україна» (1927) [10] та частково змісті «Українського археографічного збірника» [14], присвячених 25-літтю з дня смерті історика, а також на окремих інших публікаціях.

При цьому Д. І. Багалій доволі критично поставився до деяких висновків і узагальнень М. С. Грушевського, подекуди навіть намагався полемізувати з ним. Зокрема, він доволі красномовно наголосив, що «навіть чи можна назвати його [О. М. Лазаревського. – В. В.] «великим істориком», як це робить М. С. Грушевський, і поставити як наукового дослідника українського історичного процесу поруч, скажімо, з В. Б. Антоновичем; такий занадто високий кваліфікації суперечить і сам М. С. Грушевський у своїй характеристиці О. М. Лазаревського, що він її дає у своїй ювілейній промові 1927 р. І вже зовсім я не можу погодитися з цією високою оцінкою матеріалів збірника про родину Лазаревських, яку дає М. С. Грушевський» [9, с. 450]. Доволі критично він оцінив «заслуги» братів О. М. Лазаревського і висловив невдоволення з приводу того, що М. С. Грушевський «вимагав для них ще окремої монографії», адже, на його думку, зовсім незрозуміло, «в чому виявився їх «тісний зв'язок» з Гетьманщиною і новим соціально-економічним життям Лівобережжя» [Там само, с. 451].

З іншого боку, Д. І. Багалій погоджується з переважною більшістю констатуваних та висновків у згаданій вище статті М. С. Грушевського щодо наукового

доробку О. М. Лазаревського (дещо суперечачи при цьому самому собі), оскільки останній насправді був не «істориком-соціологом», а «істориком-біографом». Та до тез Грушевського він додає три власні «зауваження»: «По-перше, що складені Лазаревським у межах документальних даних біографії є по суті не біографіями на взірць Костомаровських, а лише збірниками біографічних відомостей, зв'язаних хронологією і місцевостями, без будь-якого прагматичного зв'язку між них; винятки, правда, є, але вони нечисленні і торкаються лише видатніших діячів. По-друге, що в них, знов-таки в протилежність Костомарову, ми майже ніколи не бачимо оцінки цих діячів. По-третє, що ці біографії присвячені майже виключно козацькій старшині, себто дворянській верстві, і тому тут зовсім правильне зауваження проф. Лучицького, що ці праці О. М. треба було б назвати «описанием не старой, а просто владельческой Малороссии» [Там само, с. 453].

Д. І. Багалій також вважає, що жодним чином «не можна погодитися і з остаточним висновком М. С. Грушевського, що праці О. М. Лазаревського "вплинули на поглиблення того соціально-економічного дослід, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом і історією класової боротьби"» (стор. 16). О. М. Лазаревський сам не зовсім розумів вимог історичного матеріалізму і класової боротьби, як єдиної моністичної історичної системи, і його праці не могли вплинути на досліді його послідовників, хоча б тому, що у нього самого соціально-економічних дослідів майже не було, а були лише матеріали до них, "описания", що не носили дослідницького характеру. Цьому протирічила і його власна дворянсько-буржуазна класова ідеологія, виразним представником якої він, як ми бачимо, був сам» [Там само, с. 454, 455]. Тому ця стаття М. С. Грушевського, на його думку, є дещо «запізнілою і невдалою спробою реабілітувати, підсилити й оживити» «буржуазно-народницьку історичну теорію в персоні О. М. Лазаревського» [Там само, с. 455].

Звичайно ж тут ми маємо справу з дуже суперечливими і в цілому навряд чи прийнятними тезами, які, власне, й для «більш раннього Багалія» були б нон-сенсом. До того ж вони серйозно дисонують з його оцінками доробку О. М. Лазаревського, які відтермінуються самим початком ХХ ст. (наприклад, їх можна знайти у згаданому й проаналізованому вище некролозі). Однак, якщо ще раз згадати про час, коли писалися ці рядки рукою Д. І. Багалія, і про ті обставини, в яких з'явилася ця його праця, а саме умови штучного, але цілеспрямованого нацькування наукових осередків, у яких він працював, на ВУАН і персонально на М. С. Грушевського, які утискалися і переслідувалися радянською партійно-державною ідеологією, то загальна ситуація з підґрунтям для таких «кавалерійських атак» Багалія на Грушевського стане цілком зрозумілою.

У другому параграфі аналізованої публікації Д. І. Багалій зупинився на характеристиці найближчого оточення й членів родини О. М. Лазаревського, їх впливу на формування його світогляду й громадянської позиції. Спираючись на опубліковані джерела він спробував з'ясувати роль батьків та старших братів у його вихованні, їх ставлення до власного господарства, навчання й освіти, виокремив певні домінуючі стереотипи поведінки й імперативи діяльності в родинному колі Лазаревських.

Дослідник підкреслив, що для О. М. Лазаревського з доволі юного віку «родинні, маєткові й кріпацькі інтереси» були близькими. «У нього самого була хазяйська жилка хуторянина-власника і він, сплативши братам, перейняв на себе батьківський маєток і, окрім того, придбав у Києві садибу з будинком, а в Коно-

топщині садибу з садом; отож і сам він належав до буржуазії. Він ближче, ніж усі останні брати, стояв до батька і матері, і мав на них, з цього боку, великий вплив, імпонуючи на них своїм видатним розумом, знанням юридичного й економічного сучасного життя і «малороссийской» історії і етнографії» [Там само, с. 458].

Звернув увагу Д. І. Багалій і на обставини зацікавлення О. М. Лазаревським історією України, при цьому процитувавши фрагмент автобіографії історика. Він підкреслив, що на формування останнього як українського історика найбільш суттєво вплинули О. М. Бодянський та Т. Г. Шевченко. Ознаки найбільш яскраво вираженої українофільської орієнтації для О. М. Лазаревського були характерні особливо наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр.: «Од того часу збереглися фотографії його в українському вбранні (див. наприклад фотографію його 1858 р. в «Україні», 1927, кн. 4). Це був, здається, найяскравіший момент його українофільства» [Там само, с. 458, 459].

Далі стисло розглянута службова кар'єра О. М. Лазаревського, зокрема його участь у реалізації на практиці положень аграрної реформи 1861 р. на Чернігівщині. Однак тут Д. І. Багалій доволі недвозначно підкреслив: «Немає сумніву, що О. М. співчував реформі в її проведенні на ґрунті “законоположення”. Таким “законником-формалистом” лишився назавжди і став на бік не мужицької, а панської волі. І це ясно видно з його власних споминів про цю мужицьку волю у його рідній Конотопщині» [Там само, с. 460].

Загалом критик наукового доробку О. М. Лазаревського наприкінці цього параграфа констатував: «Служба та наукова праця, – це були його виключні інтереси. Од ширшої громадської діяльності він, будучи індивідуалістом і повторюючи прислів'я “гуртове-чортове”, рішуче ухилився, хоч і стояв близько до деяких видатних громадян, як, наприклад, П. Г. Житецький. Єдиним винятком тут були його участь в редакції “Киевской старины”, де він був постійним і енергійним співробітником, а деякий час і фактичним редактором, і робота в Історичному товаристві Нестора-літописця, де також він був деякий час за голову» [Там само, с. 461].

На початку наступного параграфа Д. І. Багалій наголосив, що біографія О. М. Лазаревського є досить незвичайною для українського історика другої половини ХІХ ст., коли «за представників історичної науки являються у нас, звичайно, професори...» [Там само, с. 462]. При цьому він констатував, що останній «в першу чергу, був службовцем, чиновником і цей шлях був для нього не випадковий, не примушений, а так би мовити, основний і нормальний. І справді, він обрав собі історично-філологічний факультет, закінчив його, почав було деяку наукову роботу, але покинув її, щоб віддатися службі, що забидала майже усі його сили, а для наукової праці залишала небагато часу» [Там само, с. 462]. Далі, залежно від місць перебування О. М. Лазаревського, його біограф та критик наукового доробку виокремив «три доби» його діяльності – чернігівську, полтавську та київську. Дослідник указав головні наукові здобутки свого старшого колеги, які припали на кожен з цих етапів, стисло торкнувся його внеску у вивченні історії Лівобережної України, в загальних рисах окреслив складові його наукової діяльності, яка тривала більш, ніж чотири десятиліття.

Д. І. Багалій також подав досить повний критичний огляд наукових праць О. М. Лазаревського, вказавши головні з-поміж них та визначивши їх наукову вартість. Зокрема він високо оцінив його найперше серйозне монографічне дослідження «Малороссийские посполитые крестьяне» за доволі ґрунтовну джерельну базу, наявність окремих аргументованих висновків та узагальнень, які не втратили

наукової вартості. У той самий час, на думку Д. І. Багалія, абсолютно не може задовольняти трактування Лазаревським часу запровадження кріпацтва, а також те, що він, хоч і «виходив з теорії класової боротьби», але «був на боці царату, зокрема в його "селянській" реформі, що аж ніяк не відповідала потребам і бажанням самого селянства» [Там само, с. 467].

Власну оцінку Д. І. Багалій дав і працям про козацьку старшину й українське дворянство, про окремих українських гетьманів (зокрема П. Полуботка і І. Мазепу) тощо [Там само, с. 469–475]. Але найбільше його увагу в черговий раз привабили «статистично-описові» праці О. М. Лазаревського і зокрема «Описание старой Малороссии». Він виклав і проаналізував структуру твору і знову повернувся до власної розлогої рецензії на його перший том, щоправда зробивши деякі поправки до неї. Так, щодо структури «ОСМ» він додатково наголосив: «Тоді я не казав, що цей план занадто сміливий і ненадійний, тепер я повинен назвати його іменно таким» [Там само, с. 478]. Далі він переказав сутність власних головних зауважень О. М. Лазаревському в згаданій розгорнутій рецензії.

Загальний же висновок Д. І. Багалія щодо цієї праці доволі суттєво відрізняється від попередніх його тверджень, оскільки він підкреслив, що ця книга «своєю методологією далеко не може задовольнити вимог сучасної української історіографії. А сучасний читач її, використовуючи багатий і цінний матеріал автора, повинен перевіряти його висновки під кутом матеріялістичного освітлення тих матеріалів, що там зібрані». До того ж, згідно з Д. І. Багалієм, О. М. Лазаревський «говорить про стани, а не про класи», «нічого не говорить про причини колонізації», «про соціальний склад переселенців, про утворення там класів, про класове розшарування суспільства і класову боротьбу» [Там само, с. 479].

На його думку, «треба одкинути зараз його ідеалістичний підхід до історичних явищ; треба пам'ятати про те, що він, виходячи з сучасного йому дворянсько-буржуазного ладу, майже єдиною силою в суспільстві визнавав тодішнє "малороссийское дворянство" і розповідав неприпустимо широко про усіх його представників, не давши можливих узагальнень на підставі представленого ним матеріалу, не давши таких узагальнень ні в сфері управління, ні в сфері землеволодіння, ні в сфері суда. Нічого й нагадувати про те основне, чого бракує в книзі Лазаревського, і що є найважливішим для *пролетарського читача* [виділено мною – В. В.] – це оцінка історичних явищ з боку пролетаріату того часу й неможливого елементу села і міста» [Там само, с. 479, 480]. Загалом, як на мене, тут складається враження, що доволі щиро, на перший погляд, намагаючись долучитись до марксистської методологічної парадигми, пишучи ці рядки, Д. І. Багалій фактично змушений був, «лінчуючи» О. М. Лазаревського, ще більшою мірою ламати й силоміць переінакшувати, спотворювати самого себе.

Слід також наголосити, що аналізований розділ праці Д. І. Багалія однозначно незавершений і дещо незбалансований, оскільки на останній його сторінці автор просто переказав рецензію В. О. Мякотіна на другий том «Описания старой Малороссии», процитував і загальний висновок останнього, але при цьому зовсім не погодився з ним: «...книга О. М. Лазаревського багацько виграє од рецензії В. О. Мякотіна, яка, на мою думку, одначе перебільшує її значіння, добачаючи в ній узагальнення, яких в ній немає і які робить сам рецензент на підставі матеріялів книги Лазаревського» [Там само, с. 481]. На цьому розділ і обривається, не містячи ніякого загального висновку щодо внеску О. М. Лазаревського в українську історіографію. Тому, на мій погляд, навряд чи можна повністю погодитися

з В. В. Кравченком, що цей розділ книги Д. І. Багалія «порівняно незначною мірою» спотворений «партійно-політичною фразеологією» [13, с. 26], тим більше, зважаючи на загальні висновки декількох його більш ранніх праць, які стосувались аналізу доробку О. М. Лазаревського.

Тож загалом здійснений аналіз рецензій та критичних оглядів Д. І. Багалія на праці О. М. Лазаревського дозволяє зробити декілька цілком імовірних, а в окремих випадках навіть очевидних висновків. По-перше, з одного боку, виразно проявляється ряд специфічних рис і характерних особливостей для практично всіх «дорадянських» критичних наукових праць Д. І. Багалія, а, з іншого – навіть незброєним оком помітний певний концептуальний дисонанс для його робіт другої половини 1920-х – початку 1930-х рр., напевно пов'язаний з його вимушеними та інспірованими ззовні намаганнями і спробами «перейти на засадничі принципи марксистської методології».

По-друге, цілком зрозуміло, що під час першого умовного хронологічного етапу (тобто до 1920-х рр.), діючи в рамках спільної позитивістської методологічної парадигми, Д. І. Багалій і О. М. Лазаревський не стільки «дискутували» між собою, скільки співпрацювали, взаємодоповнюючи один одного. Для них у цей час були характерні спільні концептуальні підходи, схожі домінанти історіософії й загального світогляду, дуже подібні або близькі підходи в методах та технології обробки історичного матеріалу тощо. Зокрема, доволі типовим явищем для доби класичного позитивізму в історичній науці було створення таких рецензій і критичних оглядів на праці колег по цеху, які б не поступались їм за рівнем змістовності й навіть іноді за обсягом, могли бути цілком самостійними, завершеними дослідженнями (що, власне, Д. І. Багалій досить яскраво продемонстрував у розлогій рецензії на перший том «Описания Старой Малороссии» О. М. Лазаревського).

При цьому, з огляду на методологічні детермінанти позитивізму, рецензент фактично перевіряв опонента на ступінь осягнення й рівень використання ним наявного архівного матеріалу, інколи вказував на інші (альтернативні або навіть обов'язково необхідні для використання) джерела, пропонуючи їх у додатках до власної рецензії, оцінював уміння їх проаналізувати й систематизувати вміщену в них інформацію, повно й вичерпно продемонструвати їх потенційні можливості для висвітлення конкретних історичних сюжетів. Дискусії, якщо й виникали, то вони поставали й тривали так би мовити на мікрорівні, стосувались якихось незначних нюансів і окремих аспектів теми, що вивчалась.

Навіть закиди Д. І. Багалія на адресу старшого колеги щодо описовості й напівархеографічного рівня його праць, на мій погляд, не повинні сприйматися надто серйозно, оскільки насправді для переважної більшості робіт самого рецензента того ж часу створення цей «недолік» був також притаманний. Та й взагалі це може бути цілком природно пояснене ступенем уведення джерел із соціально-економічної історії Лівобережної та Слобідської України до наукового обігу на початок ХХ ст. (власне, тому обидва історики досить плідно займались археографічною практикою, публікуючи тематичні джерела та їх збірки).

По-третє, певна переоцінка Д. І. Багалієм доробку О. М. Лазаревського в 1920-х рр. значною мірою виглядає штучною й надуманою, чужою для його світогляду, нав'язаною штампами, стереотипами та ідеологемами так званої марксистської методології, не стільки адептом, скільки заручником якої волею обставин став Д. І. Багалій. При цьому з його тодішніх текстів чітко відчувається,

наскільки всі ці речі насправді іманентно не притаманні, відчужені й другорядні для історика, наскільки часто вони призводять до певних невідповідностей, суперечностей та змістовних дисонансів у його текстах. Навіть сперечаючись із частиною висновків та констатувань М. С. Грушевського в загальній оцінці ним доробку О. М. Лазаревського, Д. І. Багалій переважно приходять до усвідомлення правильності загальних підходів одного з adeptів української державницької історіографії, а отже й сам частково долучається до неї принаймні на рівні дещо закамуйфльованого інтелектуального сприйняття в умовах ідеологічних утисків і соціально-політичної стагнації часів ранньої радянської дійсності.

Бібліографічні посилання

1. **Багалей Д. И.** Александр Матвеевич Лазаревский (1834–1902) (Некролог) / Д. И. Багалей // Журн. М-ва народного просвещения. – 1902. – № 9. – С. 14–30.
2. **Багалей Д. И.** Новый историк Малороссии [Рец. на кн.]: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский. – К., 1888. – Т. 1 / Д. И. Багалей // Отчет о 32 присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1889.
3. **Багалей Д. И.** [Рец.]: Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 4 (дополнение) / сост. Н. А. Константинович. – Чернигов, 1885 / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 149–152.
4. **Багалей Д. И.** [Рец. на кн.]: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. – Т. 1.: Полк Стародубский / Д. И. Багалей // Журн. М-ва народного просвещения. – 1888. – № 10.
5. **Багалій Д. І.** Вибрані праці : у 6 т. – Т. 1 : Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Д. І. Багалій; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харків. філ.), ХГП «НУА», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 1999.
6. **Багалій Д. І.** Вибрані праці: у 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Д. І. Багалій; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.), ХГП «НУА», Харк. національний ун-т ім. В. Н. Каразіна, НАН України. Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х., 2001.
7. **Багалій Д. І.** Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С. 205–334.
8. **Багалій Д. І.** Нарис української історіографії. Літописи. Джерелознавство / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. – Т. 2. – Х., 2001. – С. 29–201.
9. **Багалій Д. І.** Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. – Т. 2. – Х., 2001. – С. 337–573.
10. **Грушевський М. С.** В двадцять п'яті роковини смерті Олександра Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. С. Грушевський // Україна: науковий двохмісячник українознавства / під заг. ред. М. С. Грушевського. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 3–17.
11. **Кравченко В. В.** Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» [Передмова] / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибрані праці / Д. І. Багалій. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 9–56.
12. **Кравченко В. В.** Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х., 1990.
13. **Кравченко В. В.** Передмова / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибр. праці : у 6 т. / Д. І. Багалій. – Т. 2. – Х., 2001. – С. 5–28.
14. Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. II.

Надійшла до редколегії 19.01.15